

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

JAN VAN BAVEL & JAN KOK¹

Op vrijdag 8 en zaterdag 9 november 1929, nog geen twee weken na de beurskrach in New York, werd in Den Haag de conferentie 'Het veranderende gezinsleven' gehouden, uitgaande van de Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind. Hoewel de deelnemers over het algemeen positief stonden tegenover de snelle veranderingen in de samenleving, zoals de verbeterde opleiding, de toegenomen oriëntatie op de samenleving van moeders, de grotere gelijkwaardigheid van man en vrouw in het huwelijk, zagen sommige sprekers toch dreigende wolken boven het gezin:

"Het is een bedroevend verschijnsel, dat velen er tegen op zien, kinderen groot te brengen, kortom gezinszorgen op zich te nemen. Velen vinden één kind, desnoods twee, meer dan genoeg en dat moet dan maar zoo gauw mogelijk groot zijn" (Dr C.P. Gunning, rector van het Amsterdamsche Lyceum, Nieuwe Rotterdamsche Courant, zondag 10 november 1929).

De toename van de kinderloze en éénkindgezinnen werd in Nederland niet, zoals elders, gekoppeld aan een dreigende daling van de bevolking. Daarvoor lag de gemiddelde vruchtbaarheid nog te hoog. Het totale vruchtbaarheidscijfer evolueerde in Nederland van een maximum van rond de 5,5 kinderen per vrouw in 1880 naar een minimum van 2,5 in 1937, gevolgd door een heropleving – ook tijdens de oorlogsjaren – tot op een niveau van net boven de drie kinderen per vrouw. De heropleving duurde tot het midden van de jaren 1960 (Van Poppel, 2001; NIDI, 2003). Tijdens het interbellum begon men wel na te denken over de vraag waarom de vruchtbaarheid begon te dalen. Publicaties van internationaal prominente demografen en sociale wetenschappers uit het interbellum noemden als belangrijke oorzaken voor de lage vruchtbaarheid onder meer de gegroeide levensstandaard en het toenemende consumentisme, de individualisering en secularisering, de gegroeide ambities van geschoolde vrouwen op de arbeidsmarkt en de moeilijker wordende combinatie van gezins-

¹ Dank aan Koen Mathijs en Frans van Poppel voor hun grondige lezing van de tekst. Frans van Poppel zijn we voorts dank verschuldigd voor vele literaturnuities over de bevolkingskwetsie in Nederland tijdens het interbellum.

en beroepsarbeid (Van Bavel, 2010; Dykstra, 2009). In Nederland noemden Bonger (1937) en Meerdink (1937) als voornaamste oorzaken de moderne mentaliteitswijzigingen, verminderde godsdienstigheid, de urbanisatie, de emancipatie van de vrouw en het toenemend rationele karakter van de maatschappij. Over het algemeen vormden de mentaliteitswijzigingen volgens Meerdink (1937) het zwaartepunt van de verklaring van lage vruchtbaarheid, omdat de andere verklarende factoren de levensveranderende opvattingen en attitudes veronderstellen. Idenburg (1937) benadrukte het belang van de ontwikkeling van een rationele mentaliteit. De kerken kunnen dat proces en de verspreiding van bewuste geboortebeporing niet meer tegenhouden, aldus Sanders (1931). Geografen toonden een sterke samenhang aan tussen godsdienstige gezindte en het percentage stemmen op confessionele partijen bij de verkiezingen enerzijds en het gemeentelijke geboortecijfer anderzijds (De Voors, 1936; De Zoete, 1936). Economische crisis en onzekerheid werden zelden, of hoogstens in de marge, bij de oorzaken gerekend. Een uitzondering vormt 't Hooft (1936: 103), die de toename van het aantal huwelijken met weinig of geen kinderen duidelijk toeschrijft aan de economische crisis.

In de hedendaagse vakliteratuur worden de hoge kinderloosheid en de lage vruchtbaarheid van het interbellum routinematig toegeschreven aan de turbulenties in de nasleep van de Grote Oorlog, aan de economisch onzekere tijden en de Grote Depressie, en aan nieuwe oorlogsdreiging (Morgan, 1991; Lesthaeghe & Surkyn, 2006; Rowland, 2007; Sobotka, 2008). Huwelijken werden uitgesteld en eens getrouwd waren de omstandigheden er niet naar om snel met kinderen te beginnen. Uitstel van trouwen en kinderen krijgen leidde soms tot afstel en zo tot een stijging van kinderloosheid en het aantal éénkindgezinnen, zo luidt de redenering. De these dat de lage vruchtbaarheid en hoge kinderloosheid uit het interbellum verklaard kan worden door economische crisis en onzekere tijden, berust echter op niet meer dan op de samenhang in de tijd tussen het vruchtbaarheidsdal en de Grote Depressie, met alle risico's vandien, onder andere het risico op *ecological fallacy*. Om een goed zicht te krijgen op determinanten van kinderloosheid zijn data op het individuele niveau nodig (Hagestad & Call, 2007; Dykstra, 2009).

In dit onderzoek willen we zowel de verklaring van de mentaliteitsverandering als die van de crisis toetsen aan de hand van een onderzoek naar de vruchtbaarheid van stellen die tijdens het interbellum waren gehuwd. We analyseren gegevens op het microniveau van individuele echtparen. We maken een doorgedreven analyse van de samenhang tussen sociaaleconomische en culturele kenmerken

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

enerzijds en het uitstel en afstel van eerste en tweede kinderen anderzijds. We houden daarbij zowel met kenmerken van echtparen als met kenmerken van gemeenten en sociaalgeografische regio's rekening.

ONDERZOEKSGEGEVENS

Dit onderzoek steunt op de levenslopen verzameld in het kader van de Historische Steekproef Nederland (HSN, release life courses 2007.01, zie Mandemakers, 2008). Enerzijds benutten we gegevens van alle vrouwen in de steekproef geboren tussen 1850 en 1920 om de langetermijnonwikkeling in de kleine gezinnen vast te stellen. Anderzijds bouwen we een bestand met gedetailleerde gegevens van in het interbellum gesloten huwelijken. Om de complexiteit van hertrouwhuwelijken te vermijden, beperkten we ons tot eerste huwelijken, zowel voor hem als voor haar. Omdat de burgerlijke staat bij huwelijk niet in het bevolkingsregister is vermeld, is hierbij ook gebruikgemaakt van de collectie huwelijksakten van de HSN (*HSN release akten 2007.01*). Om vertekening door leeftijdsgerelateerde onvruchtbaarheid te vermijden, beperken we ons tot huwelijken van vrouwen jonger dan veertig. In totaal leverde de selectie informatie op over 2.828 eerste huwelijken gesloten tussen 1919 en 1938. Tabel A in het appendix geeft beschrijvende statistische informatie over deze huwelijken.

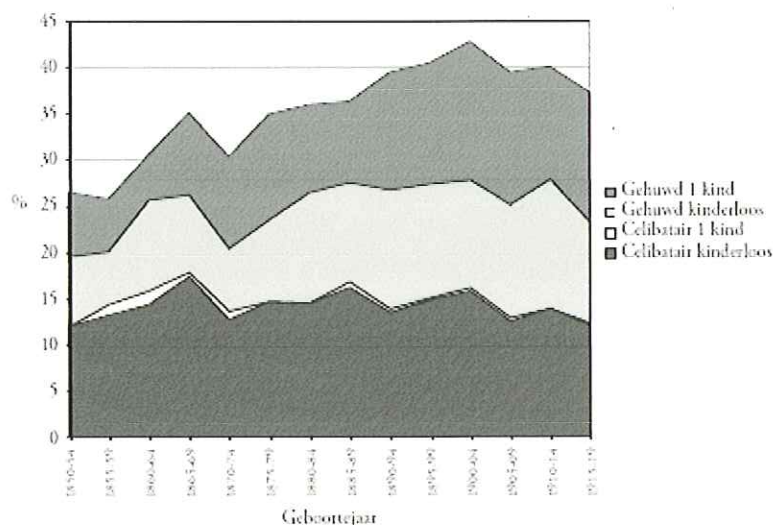
Daarnaast maken we gebruik van contextuele informatie op het gemeentelijke en op het regionale niveau. Voor de indeling in regio's volgen we de economisch-geografische classificatie uit de beroepentelling van 1930, die Nederland indeelt in 42 gebieden met een min of meer homogene economische structuur. Zo is regio 1 de Noord-Groningse Bouwstreek en regio 42 de Mijnstreek in Limburg. Alle gebruikte contextuele gegevens zijn afkomstig uit de Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG; Beekink et al., 2003).

WEGEN NAAR UITSTEL EN AFSTEL VAN OUDERSCHAP

Lage vruchtbaarheid wordt in de literatuur in verband gebracht met de frequentie, de timing en de stabiliteit van huwelijken, met opvattingen over het wezen van het huwelijk, met de conjuncturele omstandigheden, met de beroepspositie van man en vrouw, met hun godsdienstige gezindte en het regionale ideologische klimaat en met de deelname aan de moderne consumptiecultuur. De volgende paragrafen stellen het hypothetische belang en de operationalisering van deze factoren voor en rapporteren de resultaten van de eerste bivariate analyses.

Jan Van Bavel & Jan Kok

De daling in de totale vruchtbaarheid tussen 1880 en 1937 kwam er niet alleen door een reductie van het aantal grote gezinnen ten voordele van het aantal gezinnen met twee of drie kinderen. Ook de kinderloosheid en het aantal éénkindgezinnen nam toe. Figuur 1 geeft het percentage Nederlandse vrouwen dat geen of slechts één kind heeft gekregen (doodgeboorte niet meegerekend). De figuur is gebaseerd op de levensloop van vrouwen uit de HSN die minstens 45 jaar zijn geworden en maakt onderscheid tussen vrouwen die ooit en vrouwen die nooit waren gehuwd. Bij de nooit-gehuwde vrouwen is er geen opvallende trend, wél bij de ooit-gehuwde vrouwen: zowel de kinderloosheid als het aandeel vrouwen met slechts één geboorte neemt toe van 6 à 7 % in de generaties geboren in het midden van de negentiende eeuw tot 12 à 14 % bij de vrouwen geboren rond de eeuwwisseling. Van de vrouwen geboren tijdens het eerste decennium van de twintigste eeuw bleef in totaal ongeveer een kwart kinderloos, terwijl 15 % slechts één kind kreeg. Kinderloosheidspercentages van boven de 20 % waren verre van uitzonderlijk in Europa bij vrouwen geboren rond het jaar 1900. Vandaag worden zulke percentages daarentegen maar heel zelden en in weinig landen gehaald (Dykstra, 2009).

Figuur 1: Percentage vrouwen dat op 45-jarige leeftijd geen enkele of slechts één geboorte heeft gehad naar geboortjaar en burgerlijke staat (nooit versus ooit gehuwd).
Bron: eigen berekeningen op basis van HSN Release Life Courses 2008.01 en HSN release Akten 2008.1.

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

Een belangrijke reden waarom sommige mensen kinderloos blijven is dat zij heel laat trouwen of vroegtijdig hun partner verliezen (Kiernan, 1989; Hagestad & Call, 2007; Dykstra, 2009). Niet alleen de Tweede maar mogelijk ook de Eerste Wereldoorlog had potentieel een invloed op de vorming en ontbinding van huwelijken uit het interbellum. Nederland nam dan wel niet deel aan de Eerste Wereldoorlog, het land leed net als buurlanden onder de economische onzekerheid in de onmiddellijke nasleep van de oorlog (zie de bijdrage van Klemann in deze bundel). Mogelijk had dat een vertragend effect op huwelijks- en huishoudvorming. Bovendien werd Nederland net als de rest van de wereld getroffen door de Spaanse griep, die vooral mensen op huwbare leeftijd trof (zie NIDI, 2003: 97). De hoge dodentol van die pandemie vertaalde zich mogelijk in onevenwichtigheden op de huwelijksmarkt, wat misschien ook tot uitstel van huwelijken heeft geleid. Echter, cijfers over de jaarlijkse huwelijksintensiteit laten in 1920 vooral een grote huwelijksboom zien, waarna het niveau van vóór de Grote Oorlog hernomen werd. Tijdens de Grote Depressie kenden de Nederlandse huwelijkscijfers een dipje in 1931 en 1932, wellicht als gevolg van huwelijksuitstel (t Hooft, 1936). Het dipje is echter tegen het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog helemaal achter de rug (NIDI, 2003: 73-75).

In dit onderzoek bekijken we het kindertal alleen van die gehuwden van wie het huwelijk in stand bleef. Voor pasgetrouwde stellen hing de kans om geen of maar weinig kinderen te krijgen naar verwachting samen met hun leeftijd. Voor een deel is hier sprake van een puur fysiologisch proces: vrouwen verliezen na hun 30ste en vooral na hun 35ste geleidelijk aan de fysiologische capaciteit om kinderen gezond en wel op de wereld te zetten (Leridon, 2008). Maar volgens Anderson (1998) was de samenhang tussen uitstel van huwelijk en de verhoogde kans om geen of hoogstens één kind te hebben in Groot-Brittannië tijdens het interbellum sterker dan wat op basis van natuurlijke steriliteit verwacht mag worden. Hij interpreteert dit als een teken dat huwelijksuitstel en uitstel of afstel van een eerste of tweede kind binnen het huwelijk minstens voor een deel een teken was van een samenhangende, achterliggende keuze voor een levensstijl met geen of heel weinig kinderen. Dit maakte deel uit van een achterliggende cultuur die in sommige kringen opgang maakte en waarin huwelijk en kinderen geen noodzaak meer waren maar een keuze.

Nieuwe opvattingen over het huwelijk

Veranderende attitudes ten aanzien van huwelijk, seksualiteit en procreatie wogen vermoedelijk zwaarder op de vruchtbaarheid dan de verspreiding van nieuwe

Jan Van Bavel & Jan Kok

kennis over contraceptieve technieken, die in deze periode nog heel beperkt was (Szreter, 1996; Anderson, 1998; Fisher, 2000; Fisher & Szreter, 2003; Szreter, Nye & van Poppel, 2003; Cook, 2005). Volgens mentaliteitshistorische studies was er op het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw een ideologie van het kameraadschappelijke (*companionate*) huwelijk in opgang. Op de al genoemde Haagse gezinsconferentie werd deze gedachte door een spreker nogal hoogdravend verwoord: "De man moet in de vrouw zijn zusterziel, de vrouw in de man haar broederziel zien" (Nieuwe Rotterdamsche Courant, zondag 10 november 1929). In Nederland werd deze ideologie duidelijk uitgedragen door de arts Theodoor Hendrik van de Velde in zijn (ook in België invloedrijke) bestseller uit 1926, *Het volkomen huwelijk* (Peeters, 2008). In de nieuwe visie kreeg het 'samen dingen doen' een meer centrale plaats en kinderen krijgen een mindere. Uitstel of afstel van kinderen liet de echtparen toe om ten volle te blijven participeren aan de sociale en recreatieve activiteiten die opgang maakten tijdens het interbellum. De automatische koppeling van huwelijk met vruchtbaarheid werd in vraag gesteld: kinderen krijgen werd in toenemende mate als een vrije keuze beschouwd in plaats van als een 'natuurlijke' noodzaak. Er kwam ook meer aandacht voor de genotsfunctie van seksualiteit, los van voortplanting (Anderson, 1998; Coontz, 2005; Cook, 2005; Peeters, 2008). Dergelijke losbandigheid was voor tegenstanders juist één van de doorslaggevende argumenten om contraceptie publiekelijk af te keuren (Van Poppel & Röling, 2003). In de seksuologische literatuur aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd er meer aandacht besteed aan de seksuele en reproductieve rechten van vrouwen, inbegrepen hun recht om geslachtsgemeenschap met hun man te weigeren. Er zou ook meer aandacht gekomen zijn voor het lijden dat herhaaldelijke zwangerschap en het baren van kinderen betekende voor vrouwen. Artsen zouden in toenemende mate geadviseerd hebben om af te zien van verdere voortplanting in geval van complicaties rond de eerste zwangerschap en geboorte (Anderson, 1998; Cook, 2005; Peeters, 2008).

In Nederland stonden artsen vóór en tijdens het interbellum overwegend negatief tegenover contraceptie, vooral om morele redenen – hoewel ze het voor zichzelf duidelijk wel toepasten. Eén van de uitzonderlijk uitgesproken voorstanders was dr. Aletta Jacobs (1854-1929), actief in de Nieuw-Malthusiaanse Bond, die er zich in haar memoires uit 1924 over bekloeg dat ze niet méér had kunnen doen om het lijden te verzachten waarvan ze getuige geweest was in een Amsterdamse kliniek en dat veroorzaakt werd door al te

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

frequente zwangerschappen en pijnlijke geboorten (Van Poppel & Röling, 2003).

Gegeven de hoge directe en indirecte kosten van kinderen, onder meer in termen van het verlies aan vrijheid om recreatieve en professionele activiteiten buitenshuis te ontwikkelen, wordt in de hedendaagse literatuur rond lage vruchtbaarheid de vraag naar het waarom van geboortebeperking wel eens omgedraaid. Vanuit een rationeel keuzeperspectief is de vraag niet meer zozeer waarom mensen hun vruchtbaarheid zo sterk beperken, aldus Friedman et al. (1994; 1999) en Morgan & King (2001), maar wel waarom mensen überhaupt nog kinderen willen krijgen. Dezelfde vraag werd trouwens in de eerste helft van de twintigste eeuw ook al opgeworpen: dreigden de maatschappelijke veranderingen niet om mensen elke stimulans te ontnemen om nog kinderen te krijgen (Davis, 1937; Schumpeter, 1942[1975])? Eén van de aangevoerde redenen om toch nog voor het ouderschap te kiezen, is dat de sociale positie van het ouderschap een maatschappelijk hooggewaardeerde status blijft verlenen die op geen enkele andere manier te bereiken is. Zowel voor mannen als voor vrouwen markeert de geboorte van een eigen kind een cruciale stap in de overgang van jeugd naar volwassenheid. Om de beoogde positie van vader en moeder te bereiken, volstaat het echter om één kind te krijgen. In de mate dat een klein kindertal maatschappelijk meer aanvaard werd, kunnen we dus inderdaad een groeiende populariteit van éénkindgezinnen verwachten (Anderson, 1998).

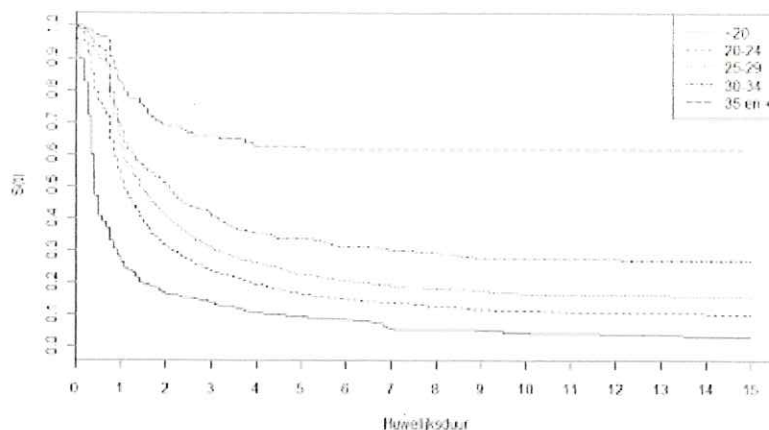
De invloed van de huwelijksleeftijd

Zijn er in de Nederlandse vruchtbaarheidscijfers uit het interbellum sporen te vinden van een eventuele cultuur van uitstel en afstel van ouderschap? Figuur 2 toont alvast aan dat de huwelijksleeftijd van de vrouw ook in Nederland een bijzonder sterke invloed had op de kinderloosheid. Deze figuur geeft de Kaplan-Meier overlevingscurves (Singer & Willet, 2003): $S(t)$ (de verticale as) staat voor de kans dat een echtpaar nog geen eerste geboorte heeft gehad na een bepaald aantal jaren huwelijk t (op de horizontale as). De figuur geeft aparte curves voor uiteenlopende huwelijksleeftijden van de vrouw.

Vrouwen die voor hun twintigste trouwden, liepen in Nederland een heel lage kans om nooit een kind te baren, namelijk 3 % na vijftien jaar huwelijk. Bij vrouwen die tussen hun 20ste en 25ste verjaardag trouwden, was dat 9 %; bij vrouwen die tussen hun 25ste en 30ste trouwden 16 % en bij vrouwen die tussen hun 30ste en 35ste trouwden 27 %. Vrouwen die nog later voor het eerst trouwden, bleven in 62 % van de gevallen kinderloos. Deze cijfers liggen een heel stuk

Jan Van Bavel & Jan Kok

hoger dan wat op basis van studies over de natuurlijke stijging van steriliteit met leeftijd verwacht mag worden, namelijk 2 à 3 % fysiologisch steriele echtparen voor bruiden tussen de 20 en 25 jaar, 3 à 7 % fysiologisch steriele echtparen voor bruiden tussen de 25 en 30 jaar, en 7 à 16 % voor bruiden tussen de 30 en 35 jaar (Pittenger, 1973; Templeton, 1992; Leridon, 2008).

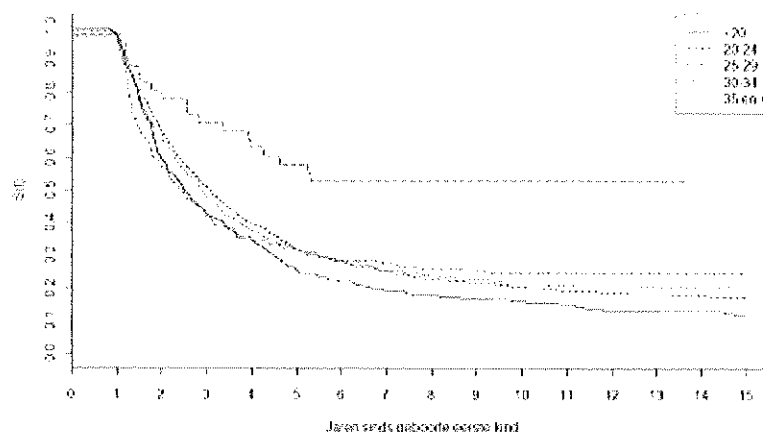
Figuur 2: Proportie echtparen dat (nog) geen eerste geboorte heeft gehad naargelang van de huwelijksleeftijd van de vrouw (eerste huwelijken, Kaplan-Meier overlevingscurves).

Wat uitstel in plaats van afstel van eerste geboorten betreft, laat Figuur 2 het volgende zien. Van de vrouwen die voor hun 20ste trouwden, bleef ongeveer 10 % minstens vier jaar kinderloos. Het grootste deel daarvan kreeg later alsnog een eerste kind. Van de vrouwen die tussen hun 20ste en 25ste voor het eerst trouwden, bleef ongeveer 20 % minstens vier jaar kinderloos; ongeveer de helft daarvan stroomde later toch door naar het moederschap. Het verschil met de vrouwen die tussen hun 25ste en 30ste trouwden, is minder groot dan verwacht wat uitstel betreft: ongeveer 26 % bleef gedurende minstens vier huwelijksjaren kinderloos. Minder dan de helft daarvan werd later alsnog moeder. Enzovoort. Slotsom: ook bij de jonghuwenden was er een aanzienlijke minderheid van echtparen die jarenlang kinderloos bleven.

Hoe werken de huwelijksleeftijd en een eventueel uitstel van een eerste kind binnen het huwelijk door op uitstel en afstel van een tweede kind? Figuur 3 geeft overlevingscurves voor de geboorte van een tweede kind voor echtparen

Uitsiel en afiel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

die al één kind hebben gekregen. De horizontale tijdsas staat voor het aantal verstreken jaren sinds de geboorte van het vorige kind. De verticale as geeft de proportie echtparen dat nog geen tweede kind heeft gekregen vóór een eventueel overlijden van het eerste kind. Bij overlijden van het eerstgeboren kind binnen het huwelijk vóór de geboorte van een tweede, verdwijnt een echtpaar uit de risicopopulatie van deze analyse. Figuur 3 geeft aparte curves naargelang van de huwelijksleeftijd van de vrouw.

Figuur 3: Proportie echtparen dat (nog) geen tweede geboorte heeft gehad vóór het eventuele overlijden van het eerste kind naargelang van de huwelijksleeftijd van de vrouw.

Terwijl een hogere leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind een sterk en consistent uit- en afstellend effect heeft op de tweede geboorte (curve hier niet getoond), zijn de verschillen naargelang van de huwelijksleeftijd kleiner en minder consistent. Zo vormen vrouwen die pas tussen hun 30ste en 35ste trouwden de groep met de grootste kans om één à twee jaar na de geboorte van het eerste kind al een tweede te hebben. De jonger getrouwen blijven enigszins achter met de stap naar het tweede kind. Bovendien suggereert Figuur 3 ook dat een deel van de vrouwen die tussen hun 25ste en 29ste trouwden lichtjes sneller een eerste kind kregen dan de vrouwen die tussen hun 20ste en 25ste trouwden. Zelfs als deze verschillen in het begin van de curve statistisch niet significant zijn, is het toch een opmerkelijke vaststelling omdat men zou verwachten dat er een samenhang met huwelijksleeftijd in de omgekeerde richting zou zijn. Figuur 3 suggereert dus dat er bij de late trouwers die meer dan één kind wensten, sprake

Jan Van Bavel & Jan Kok

was van een soort van inhaaloperatie: gegeven het late huwelijk repte men zich extra om voor het verstrijken van de biologische klok aan gezinsuitbreiding te doen.

Conjuncturele omstandigheden

Zoals gezegd wordt de lage vruchtbaarheid van het interbellum in de hedendaagse literatuur vooral toegeschreven aan uitstel van gezinsvorming onder druk van de economische crisis. Dan kan men denken aan uitstel van huwelijk maar ook aan uitstel van geboorten binnen het huwelijk. In ons onderzoek concentreren we ons op dat laatste.

We onderzoeken de invloed van de Depressie zowel in de geografische dimensie als in de temporele. Wat de eerste dimensie betreft: in de regressieanalyses onderzoeken we de regionale invloed van de Depressie via het percentage werklozen op de mannelijke beroepsbevolking in 1933, gemeten op het niveau van de 42 geografisch-economische regio's. De hypothese luidt dat er een hogere kans op kinderloosheid is in regio's met een hoge werkloosheid.

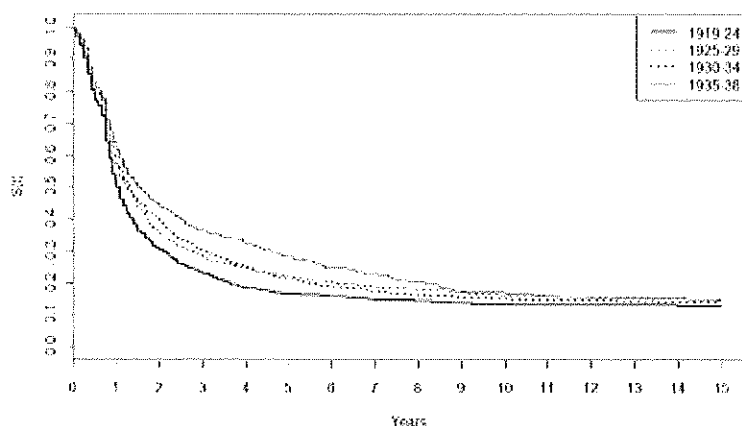
Wat de verschillen in de tijdsdimensie betreft: in de jaren 1920 groeide de Nederlandse economie zeer sterk en was de werkloosheid laag in vergelijking met de buurlanden. In de vroege jaren 30 werd Nederland echter zwaar getroffen door de crisis. Daardoor kromp het nationale inkomen in de periode 1930-1934 aanzienlijk en stegen de werkloosheidscijfers tot op het niveau van de buurlanden – vanaf 1935 liggen de schattingen van de werkloosheid voor Nederland hoger dan die voor de buurlanden (zie de bijdrage van Drukker in deze bundel). In de periode 1935-1938 bleef de Nederlandse werkloosheid hoog, terwijl die in de buurlanden aanzienlijk daalde en hoewel het Nederlandse BBP in 1935-1939 weer fors groeide (Van Zanden, 1988; 1997).

Als Nederlandse echtparen kinderen uitstelden onder druk van de economische conjunctuur, dan zou men dus verwachten dat mensen die in 1919 of in de jaren 20 trouwden sneller hun eerste kind kregen dan mensen die in de jaren 30 trouwden. Voor de mensen die op het einde van de jaren 30 trouwden, kwam daar in het begin van hun huwelijk eerst nog eens de oorlogsdreiging en later de Tweede Wereldoorlog bovenop.

Figuur 4 geeft informatie over de timing en kans op een eerste geboorte bij huwelijken uit de beschreven conjuncturele periodes. De figuur laat zien dat het inderdaad de huwelijken uit de beginjaren van het interbellum zijn die het snelst een eerste kind voortbrachten, terwijl een deel van de trouwers van het einde van het interbellum hun eerste kind wat langer uitstelden: in de cohorte

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

1919-1924 duurde het een jaar eer de helft een eerste geboorte had, in de cohorte 1935-1938 duurde dat anderhalf jaar. Er is echter nauwelijks tot geen verschil tussen de huwelijken uit de late jaren 1920 (tijden van economische groei) en die uit de vroege jaren 30 (tijden van economische krimp). Bovendien zijn er na vijftien jaar huwelijk hoogstens kleine verschillen in het percentage kinderlozen: 14 % in de jongste cohorte van vlak voor de Tweede Wereldoorlog versus 13 % in de oudste cohorte van vlak na de Eerste. Een gelijkaardig verhaal gaat op voor de tweede geboorten: er is wat méér uitstel van tweede geboorten in de huwelijkscohorte van vlak voor de Tweede Wereldoorlog maar huwelijken die minstens vijftien jaar standhielden, eindigden ongeveer even vaak zonder een tweede geboorte, namelijk in 18 à 20 % van de gevallen (figuur niet weergegeven).

Figuur 4: Proportie echtparen dat (nog) geen eerste geboorte heeft gehad naar huwelijksjaar (eerste huwelijken, Kaplan-Meier overlevingscurve).

Beroepspositie en werkloosheid

Uitstel en afstel van eerste geboorten en lage vruchtbaarheid worden vaak in verband gebracht met de scholing en de beroepsarbeid van vrouwen (Kiernan, 1989; Anderson, 1998; Joshi, 2002; Van Bavel, 2004; Hagestad & Call, 2007). Dat was ook al het geval in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo schreef Alva Myrdal (1941: 56-59) dat betaalde arbeid meer en meer buitenshuis plaatsvond, waardoor kinderen opvoeden en beroepsarbeid verrichten voor vrouwen almaar moeilijker te combineren waren. Vooral voor hoogopgeleide vrouwen impliceerde dit dat de opportuniteitskosten van kinderen hoog opliepen.

Jan Van Bavel & Jan Kok

De arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen was in de negentiende en twintigste eeuw erg beperkt in vergelijking met de meeste buurlanden (Pott-Buter, 1993; Van Zanden & Van Riel, 2004; Van Poppel, Van Dalen & Walhout, 2009). Het kostwinnersmodel en de bijhorende sociale norm van de vrouw aan de haard hadden in het midden van de negentiende eeuw al lang ingang gevonden in hogere sociale kringen en in de middenklasse. Tegen het interbellum was de norm doorgedrongen in alle sociale lagen, zij het in de mindergegoede sociale klassen meer als ideaal dan als realiteit (Van Poppel, Van Dalen & Walhout, 2009).

De sociale norm van de moeder aan de haard werd in Nederland en elders onder andere verdedigd met als argument dat dit nodig was voor het welzijn, de hygiëne en de gezondheid van de kinderen (Van Bavel, 2004; Van Poppel, Van Dalen & Walhout, 2009). Tijdens het interbellum werd dit van overheidswege kracht bijgezet met een beroepsverbod voor gehuwde en huwende ambtenaressen (1924). Gezien deze norm, was een ongehuwd, of anders kinderloos of kindarm leven voor geschoolde vrouwen die ambities hadden om een grotere rol te gaan spelen in het openbare leven, in de economie en in de politiek, wellicht een aantrekkelijke optie (Charles, 1934: 130-131; Kiser & Schacter, 1949; Anderson, 1998). We verwachten daarom méér kinderloosheid en éénkindgezinnen bij vrouwen die een beroep uitoefenden dat vorming, training en/of onderwijs veronderstelde.

Niet alleen de opleiding en de vorming van de vrouw was van belang. Ook de toenemende scholarisatie van kinderen figureert prominent in een aantal theorieën over de daling van de vruchtbaarheid. Vanaf 1901 waren Nederlandse kinderen van zes tot twaalf verplicht tot het volgen van onderwijs. Na 1920 was er ook sprake van een snelle en sterke groei van de deelname aan het voortgezette onderwijs. Met de sterke industrialisatie en de uitbouw van een administratief apparaat was er behoefte aan steeds grotere aantallen hogergeschoolde beroepskrachten. Zowel vanuit het individuele als vanuit het familiebelang bekeken, kwam er een sterkere koppeling tussen de opleiding die men genoten had, het beroep dat men kon gaan uitoefenen en het bijhorende salaris en maatschappelijk aanzien dat men genoot (Boekholt & De Booy, 1987).

Voor eenvoudige kantoorbediendes met een bescheiden loon was een klein gezin wellicht de enige manier om een middenklassenlevensstijl te kunnen handhaven en toch de respectabele status van het ouderschap te verwerven. Voor handarbeiders die de levensstijl van de middenklasse ambicerden, gold

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

wellicht hetzelfde. Er is dan ook al vastgesteld dat de ambitieuze middenklasse en 'respectabele' arbeiders vroege aanhangers van geboortebeperking waren (Banks, 1954; Anderson, 1998). Friedman en collega's (1994) verwachten over het algemeen dat een nieuwe, ambitieuze middenklasse ('the nouveau riche'), die moet investeren om een gunstige sociale positie te bereiken en behouden, minder tot ouderschap en grote gezinnen geneigd zou zijn dan een gevestigde elite ('the old rich'). In de woorden van Friedman e.s. (1994: 385):

"The nouveau riche, who attained their status by their own efforts, must spend money in order to gain cachet. The old rich, who inherited their status, must create dynasties in order to protect their position."

In Nederland stelde Schuurbeque Boeye (1935) al in 1935 vast dat het aandeel kinderloze echtparen in Nederland in geschoolde sociale rangen ('de intellectuelen') sterker gestegen was dan bij de handarbeiders. Hij concludeerde dat uit een vergelijking van de volkstelling van 1930 met de surveys van 1906-1910 en 1895. Volgens recent onderzoek in de provincies Utrecht, Noord-Holland en in de stad Rotterdam, waren het in de negentiende eeuw de geschoolde witte boorden die het meest aan uitstel (Van Bavel & Kok, 2004) en afstel (Kok & Van Bavel, 2006) van pariteitsprogressie deden. In het negentiende-eeuwse Den Haag vonden Schellekens en Van Poppel (2006) daarentegen de sterkste geboortebeperking in de hoogste sociale rangen en niet bij de witte boorden.

In dit onderzoek delen we de beroepsposities in met behulp van het HISCLASS classificatieschema (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2005). Daarbij zijn de twaalf HISCLASS-groepen teruggebracht tot zes beroepscategorieën (zie Tabel A in appendix). HISCLASS rangschikt beroepen in functie van het niveau van opleiding, vorming en deskundigheid dat voor het uitoefenen ervan vereist is. Eerst codeerden we beroepsvermeldingen met behulp van HISCO (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). In eerste instantie nemen we voor de echtelieden de beroepen zoals vermeld op de huwelijksakte. Indien de akte ontbreekt, nemen we het eerstgenoemde beroep na het huwelijk uit het bevolkingsregister.

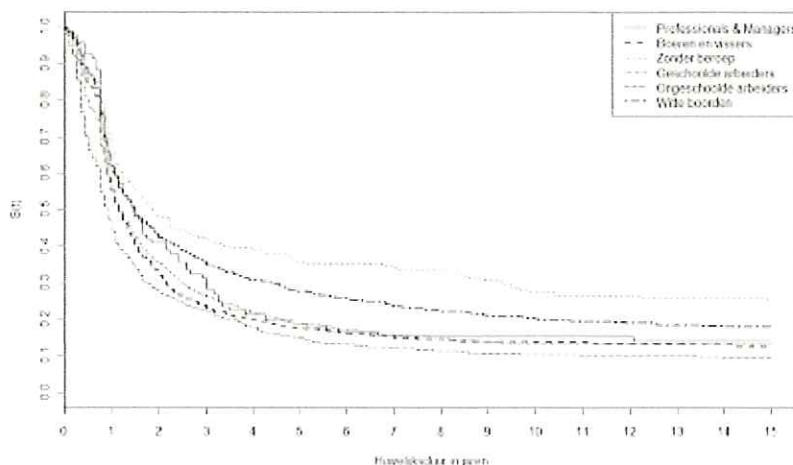
Als gevolg van de sterke verspreiding van de sociale norm van de vrouw aan de haard is er voor de overgrote meerderheid van de gehuwde vrouwen tijdens het interbellum geen enkele beroepsvermelding beschikbaar (Van Poppel et al., 2009). Om het aantal vrouwen met beroepsvermelding te maximaliseren, hebben we bij vrouwen die na hun huwelijk zonder beroep geregistreerd stonden, ook het laatstvermelde beroep vóór het huwelijk ingevuld. De onderliggende

Jan Van Bavel & Jan Kok

werkhypothese is dat eventuele voorhuwelijkse beroepservaring (ook) van invloed is op de latere reproductie. (Land)arbeidsters en (winkel)bediendes beschouwen we als ongeschoold, de overige categorieën als geschoold. We verwachten de grootste prevalentie van kinderloosheid en éénkindgezinnen in de geschoolde beroepsgroep en de laagste prevalentie in de groep van vrouwen zonder beroepsvermelding.

Terwijl bij vrouwen het ontbreken van een beroepsvermelding in vele gevallen teken kan zijn van een zekere welstand, is dat bij mannen zonder beroepsvermelding verre van duidelijk. Bij mannen kan het ontbreken van een beroepsvermelding een teken van vermogendheid zijn, maar het kan ook wijzen op al dan niet langdurige werkloosheid, om economische of gezondheidsredenen. Op grond van overige informatie (bijvoorbeeld beroep eigen vader) vermoeden we dat de werklozen de grootste groep uitmaakt van de mannen zonder beroepsvermelding, ook al kunnen we dat niet hard maken.

Figuur 5 geeft de proporties echtparen zonder eerste geboorte naar huwelijksduur en de beroepspositie van de man. De groep met duidelijk de snelste overgang naar ouderschap is die van de ongeschoolde arbeiders. Uit de sneldalende curve vanaf het begin van het eerste huwelijksjaar blijkt dat de bruiden van deze mannen vaak al zwanger waren bij het huwelijk. Zwangerschap voor het huwelijk komt duidelijk het minst voor bij de elite van

Figuur 5: Proportie echtparen dat nog geen eerste kind heeft naar beroepsgroep van de man en huwelijksduur.

210

Kok, Jan (Editor); Van Bavel, Jan (Editor). De levenskracht der bevolking .

Leuven, BEL: Universitaire Pers Leuven, 2010. p 210.

<http://site.ebrary.com/lib/kuleuvenul/Doc?id=10452850&ppg=210>

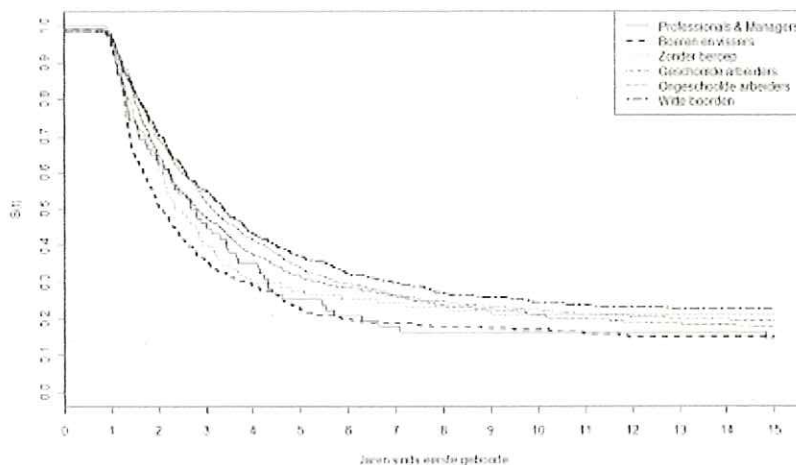
Copyright © 2010. Universitaire Pers Leuven. All rights reserved.

May not be reproduced in any form without permission from the publisher, except fair uses permitted under U.S. or applicable copyright law.

Uitstel en aftel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

professionals en managers, maar vanaf het einde van het eerste huwelijksjaar wordt de achterstand op de meeste andere beroepsgroepen snel ingehaald: na ongeveer anderhalf jaar heeft de helft van hen een eerste geboorte, net als in de groep van de witte boorden. Nadien verloopt de transitie naar ouderschap in de laatstgenoemde groep duidelijk trager dan in de andere groepen, met uitzondering van de groep zonder beroepsvermelding. Na vijf jaar wijzigt de volgorde tussen de beroepsgroepen wat het aandeel kinderlozen betreft niet of nauwelijks meer: de hoogste kinderloosheid komt vanaf dan tot op het einde van de rit voor bij de mannen zonder beroep (ongeveer 25 % definitief kinderloze echtparen), gevolgd door de witte boorden (18 %), professionals en managers (14 %), geschoolde arbeiders en boeren en vissers (13 %), en ongeschoolde arbeiders (10 %).

De vaststelling dat de witte boorden na een huwelijk duidelijk langer en vaker dan de hooggeschoolde en economische elite kinderloos bleven, rijmt goed met de theorie dat de ambitieuze middenklasse pionier was op het vlak van geboortebepaling. Bovendien blijkt uit [Figuur 6](#) dat de witte boorden, als ze eenmaal een eerste kind hadden, de komst van een tweede kind het langst uitstelden: langer dan zowel de professionele en economische elite als de mannen zonder beroep. Bij de witte boorden duurde het 3,4 jaar vooraleer de helft van de echtparen met een eerste overlevend kind een tweede kind kreeg. Bij de elite

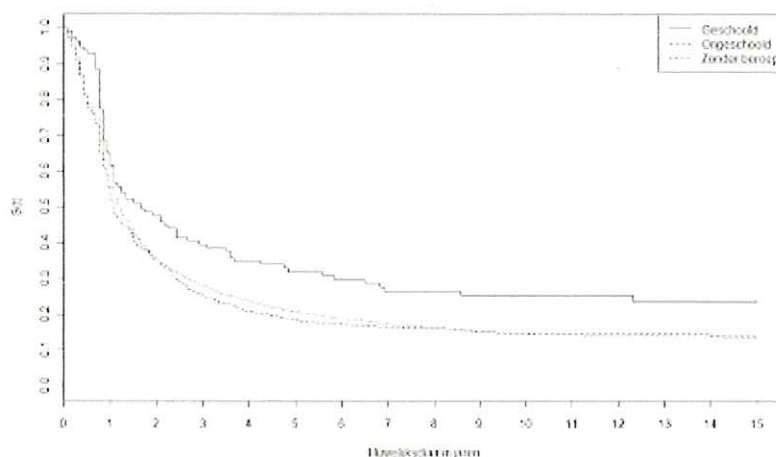

Figuur 6: Proportie echtparen dat nog geen tweede kind heeft naar aantal jaren sinds de geboorte van het eerste kind en beroepsgroep van de man.

Jan Van Bavel & Jan Kok

was dat 2,7 jaar. Vijftien jaar na de geboorte van het eerste kind had 14 % van de elite nog geen tweede kind. Onder boeren en vissers was dat percentage ongeveer hetzelfde, terwijl het bij de witte boorden opliep tot 22 %. Geschoolde (19 %) en ongeschoolde (18 %) arbeiders en mannen zonder beroepsvermelding (21 %) bleven bijna even vaak zonder tweede geboorte, gegeven dat het eerste kind in leven bleef.

Uit figuur 7 blijkt dat de vrouwen met een geschoold beroep het vaakst kinderloos bleven. De geschoolde vrouwen die wél een eerste kind kregen, deden dat opmerkelijk snel na het eerste huwelijk, zij het zelden binnen de negen maanden. Een jaar na het huwelijk is het aandeel vrouwen met een geschoold beroep dat al een eerste kind kreeg ongeveer even groot als in de twee andere groepen, namelijk 55 à 60 %. Als er een jaar na het huwelijk nog geen eerste kind was, werd dat bij de vrouwen met een geschoold beroep duidelijk vaker uit- en afgesteld. Er is nauwelijks een verschil tussen de vrouwen zonder beroep en die met een ongeschoold beroep.

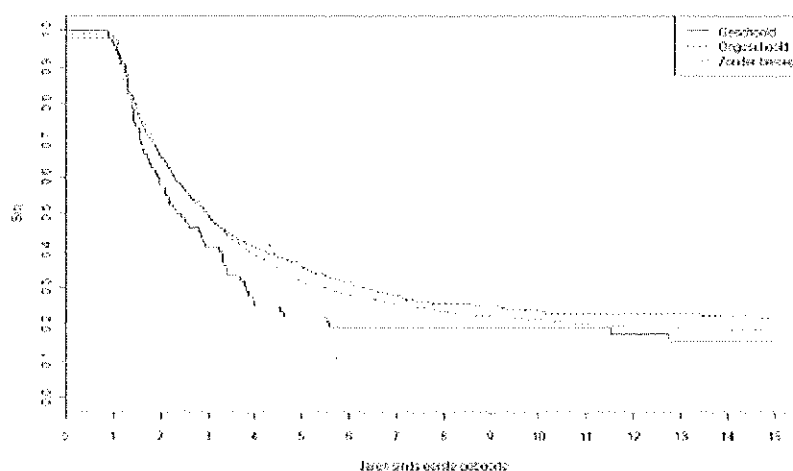

Figuur 7: Proportie echtparen dat nog geen eerste kind heeft naar beroepsgroep van de vrouw en huwelijksduur.

Dat laatste geldt ook voor de overgang naar het tweede kind (Figuur 8): die verliep bij de vrouwen zonder beroep of met een ongeschoold beroep ongeveer even snel. De transitie ging echter, tegen de verwachtingen in, sneller bij de vrouwen met een geschoold beroep.

Uitsel en aftel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

Het valt af te wachten in welke mate deze verschillen overeind blijven als we in de multivariate analyse rekening houden met verschillen in godsdienstige gezindte en huwelijksleeftijd. We weten immers dat vrouwen met een geschoolde beroepspositie een aanzienlijk hogere gemiddelde huwelijksleeftijd hadden dan vrouwen zonder geregistreerd beroep of vrouwen met een ongeschoolde beroepspositie (Van Bavel, Kok & Engelen, 2008). De vraag is dan of hun hogere kinderloosheid niet veeleer te maken heeft met hun latere intrede in het huwelijk dan met hun beroepsactiviteit binnen het huwelijk.

Figuur 8: *Proportie echtparen dat nog geen tweede kind heeft naar aantal jaren sinds de geboorte van het eerste kind en beroepsgroep van de vrouw.*

Godsdienstige gezindte en het regionale ideologische klimaat

Prominente auteurs uit het interbellum vermeldde de secularisatie en de rationalisering van de persoonlijke levenssfeer als een factor die het kiezen voor een leven zonder of met weinig kinderen vergemakkelijkt (Charles, 1934; Landry, 1933; Mombert, 1929; Myrdal, 1941). Hieruit worden twee hypothesen afgeleid. Ten eerste zou men verwachten dat echtparen met een relatief vrijzinnige of 'liberale' godsdienstige gezindte een hogere kans maakten om kinderloos te blijven of het bij één kind te houden. Ten tweede zou men ook meer kinderloosheid en éénkindgezinnen verwachten bij echtparen die leefden in een regio waar een groot deel van de populatie eerder progressieve en gesecculariseerde opvattingen had.

De bevolkingsregisters vermelden de godsdienstige gezindten van man en vrouw. Onze indeling van denominaties is gebaseerd op enerzijds de expliciete stellingnamen van de betreffende kerken in de discussies over geboortebeperking en anderzijds de ruimte die aan individuele kerkleden werd gelaten om hun eigen geweten en oordeel te volgen. Naast de rooms-katholieken onderscheiden we 'orthodox-protestanten', en 'liberaal-protestanten'. Bij de laatste groep gaat het onder andere om doopsgezinden, remonstranten, evangelisch-luthersen en (vermoedelijk) ethisch- of vrijzinnig-hervormden (zie Kok & Van Bavel, 2006 en Van Bavel, Kok & Engelen, 2008 voor meer uitleg). Aparte groepen worden gevormd door joden en onkerkelijken. Vervolgens combineerden we de denominaties van de mannelijke met die van de vrouwelijke echtgenoot en hergroepeerden we volgens de indeling in Tabel A (zie appendix). Opvallend daarbij is dat de huwelijken met beide partners liberale protestanten duidelijk in aandeel verminderden in de eerste helft van vorige eeuw, van 31 % naar 21 %. Het aandeel huwelijken waarbij een protestantse man of vrouw huwde met een vrouw of man zonder denominatie nam sterk toe, alsook het aandeel huwelijken waarbij hij, noch zij een godsdienstige denominatie invulde. Dit kan worden gelezen als een teken van secularisatie.

Wegens hun pronatalistische ideologie verwachten we de minste kinderloosheid en éénkindgezinnen bij homogeen rooms-katholieke en orthodox-protestantse echtparen. Een hogere kans op lage vruchtbaarheid verwachten we bij gemengde huwelijken, juist omdat het religieus gemengde karakter getuigt van een zekere 'rekkelijkheid'. Ook bij niet-orthodoxe (liberale) protestantse denominaties wordt doorgedreven geboortebeperking verwacht. De hoogste kans op kinderloosheid en éénkindgezinnen is er naar verwachting bij de echtparen zonder godsdienstige denominatie.

Op het regionale niveau meten we het ideologische klimaat op basis van het percentage stemmen op progressieve partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937. Als progressieve partijen zijn aangemerkt de Communistische Partij Nederland, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, De Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democratische Bond. We verwachten dat hoe hoger het percentage progressieve stemmen in een regio was, hoe vaker de door ons onderzochte echtparen in die regio geen of slechts één kind hadden.

Consumptieniveau en moderne commercie

Lage vruchtbaarheid zou volgens zowat alle geconsulteerde interbellumauteurs samenhangen met de toegenomen consumptiedrang, die als zo typisch voor de

Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

moderne tijden werd beschouwd. Op het niveau van de individuele echtparen zijn er echter geen indicatoren voor het aantal aangekochte consumptiegoederen. In de HDNG zijn er echter wel indicatoren op het gemeentelijke niveau beschikbaar. Op basis daarvan toetsen we de hypothese dat in gemeenten waar klaarblijkelijk een hoog 'modern' consumptieniveau heerste, echtparen gemiddeld ook een hogere kans op kinderloosheid of een éénkindgezin hadden.

De gebruikte HDNG-indicatoren zijn (met telkens het referentiejaar er tussen haakjes bij): het aantal aansluitingen op het elektriciteitsnet (1934), het aantal aansluitingen op het gasdistributienet (1934), het aantal telefoonaansluitingen (1935), het geregistreerde aantal radiotoestellen (1935), het aantal personenauto's (1935) en het aantal motorvoertuigen (1935), het aantal voedingswinkels, kledingwinkels en winkels in huishoudelijke artikelen (telkens in 1930). Al deze cijfers worden uitgedrukt per 100 inwoners in de betreffende gemeente in 1934. Om de samenhang tussen deze indicatoren samen te vatten in één of enkele latente variabelen, werd gebruikgemaakt van exploratieve factoranalyse. Er werden drie factoren geëxtraheerd (details in Van Bavel, Kok & Engelen, 2008). De eerste factor correleert sterk met de aansluitingen op gas, elektriciteit, telefoon en met het aantal radiotoestellen. Deze factor krijgt daarom de naam "nutsvoorzieningen". De tweede factor staat voor het gemeentelijke aanbod van diverse soorten van winkels. De laatste factor vat vooral het bezit van auto- of motorvoertuigen samen. De factoren worden als variabelen op het gemeentelijke niveau mee in de multiniveau regressie-analyse opgenomen.

MEERVOUDIGE REGRESSIEANALYSE

De overgang naar het ouderschap en de progressie van eerste naar tweede geboorte onderzoeken we in dit deel met behulp van *Cox proportional hazards* regressiemodellen (Singer & Willet, 2003). De te verklaren variabele is daarbij het risico dat de transitie op een bepaald moment in de tijd plaatsvindt. Dat risico is bepalend zowel voor de snelheid waarmee de onderzochte transitie plaatsvindt als voor de kans dat de gebeurtenis überhaupt ooit plaats zou vinden. Hoe lager het risico, hoe langer het uitstel en hoe groter de kans op definitief afstel. Bij Cox regressie worden alleen de *relatieve* risico's geschat: er wordt geschat welk *verschil* de verklarende variabelen maken voor het risico op een transitie.

Een bijzonderheid is dat we effecten van kenmerken op drie verschillende niveaus willen onderzoeken: effecten van kenmerken van individuele echtparen (zoals hun huwelijksleeftijd, het jaar van huwelijk, hun godsdienstige gezindte

Jan Van Bavel & Jan Kok

en beroepskenmerken), effecten van kenmerken van de gemeenten waar die echtparen wonen (bevolkingsomvang en de factoren voor moderne consumptie en commercie), en effecten van kenmerken van de ruimere woonregio (percentage werklozen en progressieve stemmen). Als woonplaats nemen we de eerste vestigingsplaats na het huwelijk, ook voor echtparen die nadien verhuisden.

Om rekening te houden met de mogelijkheid dat er op het regionale niveau sprake is van clustering inzake kinderloosheid en éénkindgezinnen, worden aan het klassieke Coxmodel *random intercepts* toegevoegd (Therneau & Grambsch, 2000). Daarmee wordt het Coxmodel een multiniveau-model. Het was niet mogelijk of nodig om ook *random intercepts* te schatten op het gemeentelijk niveau omdat voor vele gemeenten slechts één representant in de HSN-data aanwezig is.

Tabel 1 geeft de parameters van de Coxmodellen voor de transitie naar een eerste geboorte, voor de transitie naar een tweede kind (gegeven dat het eerste kind in leven blijft) en voor het risico op overlijden van het eerste kind vooraleer er een tweede kind geboren werd. De relatieve risico's ('exp(b)' in de tabel) worden als factoreffecten weergegeven. Een relatief risico groter dan 1 staat dus voor een positief effect (of voor een groter risico dan de referentiegroep van een categorische variabele), een relatief risico kleiner dan 1 staat voor een negatief effect (of een kleiner risico dan de referentiegroep), met 1 als neutrale waarde. We bespreken de resultaten voor de drie modellen samen.

De regressie bevestigt dat eerste geboorten binnen het huwelijk het langst werden uitgesteld door mensen die trouwden tussen 1935 en 1938. De overgang naar ouderschap verliep het snelst bij huwelijken uit de jaren onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog. Maar eens de stap gezet, maakt het huwelijksjaar niet of nauwelijks een verschil voor de snelheid tot en de kans op een tweede kind. De kans om het eerstgeboren kind te verliezen vooraleer er een tweede kind kon komen, verandert wel significant doorheen de tijd: het hoogste risico op verlies van het eerste kind was er voor de huwelijken van onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, het laagste risico was er voor huwelijken uit de jaren 1925-1929 en 1935-1939. Deze eerstgeboren interbellumkinderen waren klaarblijkelijk nog geen slachtoffer van de piek in de Nederlandse zuigelingensterfte van het einde van de Tweede Wereldoorlog (NIDI, 2003: 96).

Hoe ouder de bruid bij het huwelijk, hoe langer het uitstel en hoe hoger de kans op afstel van het eerste kind. Het effect van de huwelijksleeftijd van de man gaat in dezelfde richting maar is minder dan half zo sterk. Eens een eerste

	1e kind			2e kind			Overlijden 1e kind		
	exp(b)		s.e.(b)	exp(b)		s.e.(b)	b		s.e.(b)
Huwelijksjaar: 1919-1924=ref.	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.
- 1925-1929	0.866	**	0.052	0.951		0.060	0.358	**	0.313
- 1930-1934	0.897	*	0.054	0.917		0.061	0.419	**	0.291
- 1935-1938	0.819	**	0.068	0.922		0.079	0.378	*	0.412
Huwelijksleeftijd vrouw	0.940	***	0.007	1.205	***	0.019	1.020		0.070
Huwelijksleeftijd man	0.976	***	0.006	1.003		0.007	1.024		0.030
Leeftijd moeder bij eerste geboorte				0.808	***	0.016	0.948		0.059
Aantal maanden uit observatie	1.000		0.000	1.000		0.000	0.991		0.095
Beroep man									
- Ongeschoolde arbeider (ref.)	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.
- Professionals & managers	1.001		0.138	1.366	*	0.153	1.467		0.769
- Bedienden en ambtenaren	0.763	***	0.066	1.053		0.075	1.380		0.355
- Geschoolde arbeiders	0.872	*	0.056	0.968		0.063	1.379		0.401
- Boeren en vissers	0.829	*	0.073	1.242	**	0.082	0.844		0.430
- Geen beroepsvermelding	0.468	***	0.132	1.048		0.167	1.026		0.761
Beroepsvermelding vrouw									
- Geen beroepsvermelding (ref.)	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.
- Geschoold	1.030		0.135	1.175		0.151	0.396		1.023
- Ongeschoold	1.120	*	0.054	0.910		0.061	1.030		0.261
Godsdienstige denominatie									
- Beiden katholiek (ref.)	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.	1.000		n.v.t.
- Beiden liberaal-protestants	0.832	**	0.063	0.494	***	0.074	0.778		0.348
- Beiden orthodox-protestants	0.949		0.087	0.702	***	0.096	0.382		0.635
- Hij katholiek, zij protestants	0.739	*	0.127	0.706	*	0.147	2.994	*	0.467
- Hij protestants, zij katholiek	0.841		0.112	0.605	***	0.132	0.780		0.641
- Liberaal met orthodox-protestant	0.935		0.077	0.688	***	0.088	0.804		0.424
- Zonder denominatie met kath.	0.778	*	0.103	0.852		0.114	1.411		0.472
- Zonder denominatie met prot.	0.768	***	0.075	0.542	***	0.088	1.342		0.385
- Joods	1.158		0.219	0.512	*	0.277	0.983		1.055
- Beide zonder godsdienst	0.776		0.144	0.472	***	0.170	1.028		0.769
REGIONALE KENMERKEN									
% Werkloze mannen 1933	0.997		0.006	1.007		0.007	0.985		0.029
% Progressieve stemmen 1937	1.001		0.003	0.998		0.003	0.997		0.012
GEMEENTELIJKE KENMERKEN									
Factor nutsvoorzieningen	0.923	*	0.038	0.873	**	0.045	0.818		0.191
Factor aanbod van winkels	0.940	**	0.024	0.915	***	0.027	1.014		0.116
Factor bezit van motorvoertuigen	0.987		0.029	1.017		0.032	0.858		0.142
Bevolking in duizendtallen 1924	1.000		0.000	0.9997		0.0002	1.000		0.001
ONVERKLAARDE VARIANTIE OP REGIONAAL NIVEAU									
	0.0074			0.010			0.001		
N (huwelijken)	2828			2406			2406		
N regio's	42			42			42		
Deviance (Penalized LL)	413.62			537.82			46.62		
p-value	<0.0001			<0.0001			0.021		

*** p<0.001; ** p<0.01; * p<0.05

Tabel 1: Multilevel Cox regressiemodellen voor de geboorte van een eerste en tweede kind en voor het overlijden van het eerstgeboren kind.

kind geboren, heeft de huwelijksleeftijd op zich echter geen vertragend effect meer op de transitie naar het tweede kind. Na controle voor de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind, wordt het effect van huwelijksleeftijd zelfs positief: vrouwen die op hogere leeftijd trouwen krijgen sneller hun tweede kind. Maar anderzijds, als de huwelijksleeftijd constant gehouden wordt geldt: hoe langer het eerste kind op zich liet wachten, hoe lager de kans op een tweede kind.

Naar beroep van de man, krijgen twee groepen die qua sociale status sterk contrasteren het snelst een eerste kind na het huwelijk: de ongeschoolde arbeiders aan de onderkant van de sociale ladder en de professionele en economische elite aan de bovenkant. Echter, als de huwelijksleeftijden van man en vrouw uit het model gehaald worden (niet getoond in de tabel), dan ontstaat er een ander beeld: bij de elite laat de stap naar ouderschap langer op zich wachten (zoals ook al bleek uit de eerdere bivariate analyse) maar dat is dus geheel toe te schrijven aan hun hogere huwelijksleeftijd. Eens er een eerste kind geboren en in leven was, kwam het tweede kind bij de elite duidelijk veel sneller dan bij de ongeschoolde arbeiders. De snelheid van de overgang naar het tweede kind lag bij de elite het hoogst van alle beroepsgroepen. Een mogelijke verklaring is dat in de hoogste sociale rangen minder borstvoeding gegeven werd (Van Poppel, 1983; Scott & Duncan, 2000). Het feit dat de sterftekansen van een eerste boreling in de elite allesbehalve lager waren dan in de rest van de bevolking, is in elk geval consistent met die verklaring. De schattingen van de effecten van beroepsgroep op kindersterfte zijn echter te weinig betrouwbaar om daarover veel uitspraken doen.

De groep die een eerste kind veruit het langst uitstelt of afstelt, met of zonder controle voor huwelijksleeftijd, bestaat uit mannen zonder beroepsvermelding: het risico op een eerste geboorte is bij hen minder dan de helft van het risico bij de ongeschoolde arbeiders. Dat kan worden gezien als een aanwijzing dat een economisch precarie situatie aanleiding gaf tot uitstel en afstel van ouderschap, al kunnen we niet uitsluiten dat er ook vermogende mannen in deze groep zitten, die niet hoefden te werken. Eens er een eerste kind geboren en in leven was, kwam een tweede kind bij de mannen zonder beroep ongeveer even snel als bij de ongeschoolde arbeiders.

Het tweede meeste uitstel van ouderschap was er in de middenklasse. Maar eenmaal er een eersteling was, kwam een tweede kind in deze groep niet significant sneller of trager dan in de referentiegroep van ongeschoolde arbeiders. Bij boeren en vissers liet het eerste kind ook langer dan bij de ongeschoolde arbeiders.

Uitsel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

ders op zich wachten, mogelijk door het minder voorkomen van voorhuwelijkse zwangerschap, maar eens de eersteling goed en wel geboren, kwam het tweede kind er bij hen juist significant sneller; boeren en vissers vormen na de elite de groep met de snelste overgang naar het tweede kind. Bij de geschoolde arbeiders, ten slotte, kwam het eerste kind wat later dan bij de ongeschoolde arbeider maar er was geen of nauwelijks een verschil in de transitie naar het tweede kind.

Minder dan 20 % van de echtgenotes in onze steekproef kreeg een ongeschoolde beroepsvermelding en 78 % kreeg geen enkele beroepsvermelding. De vrouwen zonder beroep bleven significant langer kinderloos dan de vrouwen met een ongeschoold beroep, hoewel uit eerder onderzoek blijkt dat er geen significant verschil is in de kinderloosheid na vijftien jaar huwelijk (Van Bavel, Kok & Engelen, 2008). Minder dan 3 % van de echtgenotes in onze steekproef kreeg een geschoolde beroepsvermelding. De vaststelling in de beschrijvende, bivariate analyse dat vrouwen met een geschoold beroep hun eerste kind meer af- en uitstelden, wordt hier niet bevestigd. Uit eerder onderzoek is gebleken dat vrouwen met een geschoold beroep vaker permanent kinderloos bleven, maar dat kon volledig aan hun hogere huwelijksleeftijd worden toegeschreven (Van Bavel, Kok & Engelen, 2008). Wat tweede geboorten betreft, zijn er geen significante verschillen naargelang van de beroepsgroep van de vrouw.

Religie maakt een groot verschil, zowel voor eerste als voor tweede geboorten. Bij homogeen katholieke echtparen komt zowel het eerste als het tweede kind duidelijk het snelst. Bij de orthodoxe protestanten komt het eerste kind bijna even snel als bij de katholieken, maar het tweede kind laat langer op zich wachten. Mogelijk is dit verschil te wijten aan het feit dat katholieken in Nederland minder borstvoeding gaven dan protestanten (Van Poppel, 1983; 1992), al weten we niet in welke mate dit nog het geval was tijdens het interbellum. Een alternatieve (en mogelijk aanvullende) verklaring is het pronatalisme van de katholieken, gekoppeld aan de katholieke leer inzake de verplichte consummatie van het huwelijk. Het was katholieke echtgenoten uitdrukkelijk verboden om geslachtsgemeenschap te weigeren wanneer de partner er om vroeg (Stengers, 1971). Terugkijkend op hun huwelijksleven in het interbellum, gaven katholieke vrouwen aan dat over (de frequentie van) seks niet te communiceren viel: "Wij wisten niet beter of het moest zo" (Bots & Noordman, 1981: 97). Voor protestantse echtgenoten gold een dergelijke plicht om geslachtsgemeenschap te hebben niet. Hoe dan ook lieten zowel eerste als tweede kinderen het langst op zich wachten bij liberaal-protestantse, bij gemengd religieuze en bij niet-confessionele echtparen. De 'rekkelijke' gezindten stelden ouderschap dus het

Jan Van Bavel & Jan Kok

meest uit. Zij bleven trouwens ook het vaakst definitief kinderloos (Van Bavel, Kok & Engelen, 2008).

Tegen de verwachtingen in had noch het percentage werklozen, noch het ideologische klimaat in de regio (voor zover af te lezen uit het percentage stemmen voor progressieve partijen) invloed op het uitstel of afstel van eerste of tweede geboorten. De beschikbaarheid van moderne nutsvoorzieningen en winkels in de gemeente heeft daarentegen wél een aanzienlijk en statistisch significant effect: waar dergelijke voorzieningen sterk voorradig zijn per hoofd van de bevolking, stellen koppels hun eerste en tweede kind meer uit. Het aantal mensen met een automobiel en de bevolkingsomvang van de gemeente hebben geen of hoogstens een heel klein effect.

CONCLUSIES

Nederland liep binnen West-Europa bepaald niet voorop in de demografische ontwikkeling naar een kleinere gezinsomvang. Daarom is lang onzichtbaar gebleven dat er 'onderhuids' toch wel het een en ander in beweging kwam in de periode tussen de wereldoorlogen. Net als in andere landen blijken vrouwen geboren rond 1900, en huwend in het interbellum, opvallend vaak geen of slechts één kind te hebben gekregen. Hoewel kinderloze echtparen en éénkindgezinnen nooit de dominante groep zijn geworden en hoewel vooral de opkomst van het tweekindergezin uiteindelijk doorslaggevend bleek voor de ontwikkeling van de vruchtbaarheid, kregen de zeer kleine gezinnen toch een uitzonderlijk groot symbolisch belang tijdens het interbellum. Kunnen we die kleine gezinnen, zoals de tijdgenoten zelf aangaven, associëren met een nieuwe levensstijl, waarin plaats kwam voor een interessante carrière van de gehuwde vrouw en voor genieten van recreatie en luxe? Hangen ze samen met de opkomst van het 'kameraadschappelijke' huwelijk waarin het krijgen van kinderen niet langer het vanzelfsprekende doel was? Of was uit- en afstel van het krijgen van kinderen vooral toe te schrijven aan de depressie en de oorlogsdreiging, zoals later veelal – met de *benefit of hindsight* – is beweerd? In hoeverre was het krijgen van geen of zeer weinig kinderen een neveneffect van een uitgesteld huwelijk?

In ons onderzoek hebben we ruim 2.800 in het interbellum gesloten huwelijken geanalyseerd wat betreft de timing van de komst van het eerste en van het tweede kind, waarbij we controleerden voor huwelijksontbinding en sterfte van het eerste kind. Daarbij keken we naar kenmerken van de echtparen (zoals leeftijden, beroep en religie) en naar kenmerken van hun woonomgeving

Uitsel en aftel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

(zoals de mate van werkloosheid, het voorkomen van een progressieve mentaliteit zoals blijkt uit verkiezingsuitslagen en de consumptie van 'luxe' goederen).

Zoals verwacht, speelt de huwelijksleeftijd van de vrouw een grote rol in de vraag of er überhaupt een eerste kind komt. Wel is het percentage kinderlozen hoger dan we op grond van de fysiologie zouden verwachten; het is dus mogelijk dat een deel van de mensen die lang hun huwelijk uitstelden ook binnen het huwelijk doorgingen met geboortebeperving. Tegelijk zien we bij sommige echtparen een 'inhaalmanoeuvre': als laathuwenden een eerste kind hadden gekregen, volgde het tweede kind relatief snel. De beroepsperspectieven van gehuwde vrouwen zijn met ons materiaal lastig te reconstrueren. Wel constateren we dat geschoolde vrouwen de komst van het eerste kind langer uitstellen en vaker afstellen. Dit geldt echter niet voor het tweede kind dat juist sneller komt. Blevেন ze na het huwelijk nog doorwerken om zich na het eerste kind geheel aan het moederschap te wijden? Dit zal niet voor de ambtenaressen gelden, die direct na het huwelijk ontslagen werden (na 1924). Vrouwen gehuwd met witteboordenwerkers kregen relatief laat (en minder vaak) zowel hun eerste als tweede kind. Dit strookt met het beeld van een sociale groep die graag voldeed aan de eisen die aan respectabele middenklassenhuishoudens werden gesteld, maar dit alleen kon realiseren als het kindertal werd ingeperkt. De huwelijken waarbij de man opgaf 'zonder beroep' te zijn, springen eruit in onze analyse. Zij blijven het vaakst kinderloos wat ook geldt na controle voor hun (hoge) huwelijksleeftijd. We vermoeden dat een deel van deze mannen om economische of gezondheidsredenen werkloos was, wat gezinsuitbreiding in de weg stond.

In onze multivariate analyse hebben we zowel kenmerken van de echtparen als van hun woonomgeving ingebracht. We kunnen zo beter zien welke factoren een onafhankelijke invloed uitoefenen. Na controle voor de periode, huwelijksleeftijd van man en vrouw en andere factoren blijkt de beroepspositie van de man nog steeds van belang. Interessant is dat de snelste overgang naar het tweede kind zowel bij de boeren als bij de professionele elite plaatsvindt. Sterke en consistente uitkomsten vinden we vooral bij de factor 'religie'. Onkerkelijken, godsdienstig gemengd huwend en 'liberaal-protestanten' wachtten zowel langer met hun eerste als met hun tweede kind dan rooms-katholieken en orthodox-protestanten. Wat we in deze bijdrage nog niet onderzochten, is of de godsdienstige denominatie eventueel een verschillende rol speelde in verschillende sociaaleconomische lagen van de bevolking. Om dat na te gaan, zou vervolgonderzoek complexere modellen met interactie-effecten moeten opstellen en schatten.

Jan Van Bavel & Jan Kok

De vergelijking van de 'wachttijden' op eerste en tweede kinderen heeft laten zien dat het om deels verschillende processen gaat. Zo wordt de komst van het tweede kind niet vertraagd maar versneld door een hoge huwelijksleeftijd van de vrouw, wanneer haar leeftijd bij de geboorte van het eerste kind constant gehouden wordt. Dit suggereert dat er bij sommigen sprake was van inhaalgedrag. Sommige groepen die talmden met hun eerste kind, krijgen het tweede juist snel (geschoolde vrouwen). Omgekeerd zien we bij andere groepen geen uitstel van het eerste kind, maar wel van het tweede (met name bij de joden).

Wat kunnen we met onze exercitie nu zeggen over de motieven voor een laag kindertal in het interbellum? Welke rol speelden de crisis en de oorlogsdreiging? Het beeld is niet eenduidig. Weliswaar stelden mensen die in de tweede helft van de jaren dertig trouwden het kinderen krijgen het langst uit, de dramatische economische omslag in 1929 had geen effect. Werkloosheid (althans het 'zonder beroep' zijn van de man aan het begin van zijn huwelijk) resulteerde vaak in blijvende kinderloosheid. Echter, de onzekere situatie waarin vele ongeschoolde arbeiders moeten hebben verkeerd leidde niet tot uitstel van het eerste en slechts in beperkte mate van het tweede kind. Bovendien, het wonen in een gebied met hoge werkloosheidscijfers had geen enkel effect.

De rol van de 'moderne levensstijl' – die we associëren met het werken van gehuwde vrouwen, met recreatie, met grotere uitgaven van huishoudens aan luxeartikelen, en met ontkerkelijkheid – komt vrij sterk naar voren. We hebben gezien dat geschoolde vrouwen hun eerste kind vaker uitstelden en dat wittenboordenwerkers vaak opteerden voor een heel klein gezin. Ook blijkt dat mensen wonend in gemeenten met vele winkels in 'luxe' artikelen en met relatief veel moderne nutsvoorzieningen eerder geneigd waren om een eerste en tweede kind uit te stellen. Bovenal heeft onze analyse laten zien dat aan een keuze voor één of slechts één kind een andere keuze voorafging. Dat was dat men afstand nam van traditionele confessionele vertogen over het doel van het huwelijk en van kerkelijke mechanismen van sociale controle. De duidelijkste voorbeelden van mensen die deze stap hadden gezet zijn de onkerkelijken en de gemengd huwendes.

Uitsiel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

LITERATUUR

- Anderson, M. (1998). Highly restricted fertility: Very small families in the British fertility decline. *Population Studies*, 52(2), 177-199.
- Banks, J. A. (1954[1969]). *Prosperity and parenthood: a study of family planning among the Victorian middle classes*. London: Routledge & Kegan.
- Beekink, E., Boonstra, O., Engelen, Th., & Knippenberg, H. (2003). *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000 - met CD-Rom Historische Databank Nederlandse Gemeenten*. Amsterdam: Aksant.
- Boekholt, P. Th. F. M., & de Booy, E. P. (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen: Van Gorcum.
- Bonger, W. A. (1937). Nog eens: De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland. *Mensch en maatschappij*, 13, 170-182.
- Bots, M., & Noordman, M. (1981). *Moederschap als babem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, sexualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw*. Amsterdam: SUA.
- Charles, E. (1934). *The twilight of parenthood*. London: Watts & Co.
- Cook, H. (2005). *The long sexual revolution: English women, sex, and contraception 1800-1975*. Oxford: Oxford University Press.
- Coontz, S. (2005). *Marriage, a history: from obedience to intimacy, or how love conquered marriage*. New York: Viking.
- Davis, K. (1937). Reproductive institutions and the pressure for populations. *Sociological Review*, 29(3), 289-306.
- de Vooy, A. C. (1936). De geboortedaling in Noord-Brabant; bijdrage tot een demografische indeeling. *Tijdschrift Van Het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 31(2), 173-190.
- de Zoete, G. (1936). Differentiatie in de geboortefrequentie en de oorzaken daarvan (met naschrift door A. C. de Vooy). *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 2de Serie, deel LIII, 861-875.
- Dykstra, P. (2009). Childless old age. In: P. Uhlenberg (ed.), *International handbook of the population aging* (pp. 671-690). Berlin: Springer.
- Fisher, K. (2000). Uncertain Aims and Tacit Negotiation: Birth Control Practices in Britain, 1925-50. *Population and Development Review*, 26(2), 295-317.
- Fisher, K., & Szreter, S. (2003). 'They prefer withdrawal: the choice of birth control in Britain, 1918-1950. *Journal of Interdisciplinary History*, 34(2), 263-291.
- Friedman, D., Hechter, M., & Kanazawa, S. (1994). A theory of the value of children. *Demography*, 31(3), 375-401.
- Friedman, D., Hechter, M., & Kanazawa, S. (1999). Theories of the value of children: a new approach. In: R. Leete (ed.), *Dynamics of values in fertility change* (pp. 19-47). Oxford: Oxford University Press.

- Hagestad, G. O., & Call, V. R. A. (2007). Pathways to childlessness: a life course perspective. *Journal of Family Issues*, 28(10), 1338-1361.
- Idenburg, Ph. J. (1937). Het economisch leven in verband met den bevolkingsopbouw. In: *De economische en sociale structuur in verband met techniek, bevolking, arbeidsrecht en de ontwikkeling van het Oosten* (pp. 39-66). Hoorn: Drukkerij Edeca.
- Joshi, H. (2002). Production, reproduction, and education: women, children, and work in a British perspective. *Population and Development Review*, 28(3), 445-474.
- Kiernan, K. E. (1989). Who remains childless? *Journal of Biosocial Science*, 21(4), 387-398.
- Kiser, C. V., & Schacter, N. L. (1949). Demographic characteristics of women in 'Who's Who'. *Millbank Memorial Fund Quarterly*, 27(4), 392-433.
- Kok, J., & Van Bavel, J. (2006). Stemming the tide. Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition, 1845-1945. In: R. Derosas, & E. van Poppel (eds.), *Religion and the decline of fertility in the western world* (pp. 83-105). New York (N.Y.): Springer.
- Landry, A. (1933). La révolution démographique. In: *Economic essays in honour of Gustav Cassel* (pp. 357-367). London: George Allen & Unwin.
- Leridon, H. (2008). A new estimate of permanent sterility by age: sterility defined as the inability to conceive. *Population Studies*, 62(1), 15-24.
- Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (2006). Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie. *Justitiële Verkenningen*, 32(3), 75-102.
- Mandemakers, K. (2008). De database van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). In: I. Maas, M. H. D. van Leeuwen, & K. Mandemakers (red.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking* (pp. 9-14). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meerdink, J. (1937). *De achteruitgang der geboorten*. Utrecht: Broekhoff.
- Mombert, P. (1929). *Bevölkerungslehre*. Jena: Fischer.
- Morgan, S. P. (1991). Late nineteenth- and early twentieth-century childlessness. *American Journal of Sociology*, 97(3), 779-807.
- Morgan, S. Ph., & King, R. B. (2001). Why have children in the 21st century? Biological predisposition, social coercion, rational choice. *European Journal of Population*, 17(1), 3-20.
- Myrdal, A. (1941). *Nation and family: the Swedish experiment in democratic family and population Policy*. New York / London: Harper & Brothers.
- NIDI (2003). *Bevolkingatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Rijswijk / Den Haag: Elmar / NIDI.
- Peeters, E. (2008). Een dubbelzinnige erfenis. Belgische seksuologen over vrouwenemancipatie en nieuwe mannelijkheid in het interbellum. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38(3/4), 437-459.

Uitsiel en afsiel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland

- Pitinger, D. (1973). An exponential model of female sterility. *Demography*, 10(1), 113-121.
- Port-Buter, H. A. (1993). *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility: a seven country comparison, 1850-1990*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rowland, D. T. (2007). Historical trends in childlessness. *Journal of Family Issues*, 28(10), 1311-1337.
- Sanders, J. (1931). *The declining birth rate in Rotterdam. A statistical analysis of the drop in the number of children in 24,664 Rotterdam families during the last 50 years*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schellekens, J., & Van Poppel, E. (2006). Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands), 1860-1909. In: R. Derosas & E. van Poppel (eds.), *Religion and the decline of fertility in the Western world* (pp.59-81). Dordrecht: Springer.
- Schumpeter, J. A. (1942[1975]). *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Harper.
- Schuurbeque Boeyse, J. (1935). Enkele bijzonderheden over de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. *Mensch en Maatschappij*, 11, 132-137.
- Scott, S., & Duncan, C. J. (2000). Interacting effects of nutrition and social class differentials on fertility and infant mortality in a pre-industrial population. *Population Studies*, 54(1), 71-87.
- Singer, J. D., & Willett, J. B. (2003). *Applied longitudinal data analysis. Modeling change and event occurrence*. Oxford: Oxford University Press.
- Sobotka, T. (2008). Does persistent low fertility threaten the future of European populations? In: J. Surkyn, P. Deboosere, & J. Van Bavel (eds.), *Demographic challenges for the 21st century. A state of the art in Demography* (pp. 27-89). Brussel: VUB / Academia Press.
- Stengers, J. (1971). Les pratiques anticonceptionnelles dans le mariage au XIXe et au XXe siècle: problèmes humains et attitudes religieuses. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 49(4), 403-481.
- Szreter, S. (1996). *Fertility, class and gender in Britain, 1860-1940*. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time No. 27). Cambridge: Cambridge University Press.
- Szreter, S., Nye, R. A., & van Poppel, E. (2003). Fertility and contraception during the demographic transition: qualitative and quantitative approaches. *Journal of Interdisciplinary History*, XXXIV(2), 141-154.
- Templeton, A. A. (1992). The epidemiology of infertility. In: A. A. Templeton, & O. O. Drife (eds.), *Infertility* (pp. 23-31). Berlin: Springer.
- 't Hooft, F. W. (1936). De bevolking van Nederland in de crisis. *De Economist*, 85, 99-111.
- Therneau, T. M., & Grambsch, P. M. (2000). *Modeling Survival Data. Extending the Cox Model*. New York / Berlin: Springer.

Jan Van Bavel & Jan Kok

- Van Bavel, J. (2004). Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000. Is er een oorzakelijk verband? *Bevolking en Gezin*, 33(1), 61-90.
- Van Bavel, J. (2010). ter perset. Subreplacement fertility in the west before the baby boom: past and current perspectives. *Population Studies*, 64(1).
- Van Bavel, J. & Kok, J. (2004). Birth spacing in the Netherlands. The effects of family composition, occupation and religion on birth intervals, 1820-1885. *European Journal of Population*, 20, 119-140.
- Van Bavel, J., Kok, J., & Engelen, T. (2008). Hoge kinderloosheid tijdens het interbellum in Nederland: de rol van godsdienst, levensstandaard en economische crisis. *Mens & Maatschappij*, 83(böckallevring), 51-80.
- Van Leeuwen, M. H. D., Maas, I., Miles, A. (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Van Leeuwen, M. H. D., Maas, I., & Miles, A. (2005). *Marriage Choices and Class Boundaries: Social Endogamy in History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Poppel, E. (1983). *Differential Fertility in the Netherlands: an overview of long-term trends with special reference to the post-World War I marriage cohorts*. Voorburg: NIDI.
- van Poppel, E. (1992). Religion and health: Catholicism and regional mortality differences in nineteenth-century Netherlands. *Social History of Medicine*, 5(2), 229-253.
- van Poppel, E. (2001). Van vijf naar 16 miljoen. De groei van de Nederlandse bevolking in de afgelopen eeuw. In: J. G. S. J. van Meerseveen, & P. K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (pp. 65-87). Amsterdam: Stichting Beheer HSCG.
- van Poppel, E., & Röling, H. (2003). Physicians and fertility control in the Netherlands. *Journal of Interdisciplinary History*, 34(2), 155-185.
- van Poppel, E. W. A., Van Dalen, H. P., & Walhout, E. (2009). Diffusion of a social norm: tracing the emergence of the housewife in the Netherlands, 1812-1922. *Economic History Review*, 62(1), 99-127.
- van Zanden, J. L. (1988). Nederland in het interbellum. *Economisch Statistische Berichten*, 73(3644), 172-178, 186.
- van Zanden, J. L. (1997). *The economic history of the Netherlands 1914-1995: a small open economy in the long twentieth century*. London: Routledge.
- van Zanden, J. L., & van Riel, A. (2004). *The strictures of inheritance: the Dutch economy in the nineteenth century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Uitstel en afstel van onderschap tijdens het interbellum in Nederland

APPENDIX

Huwelijksjaar	1919- 1923	1924- 1928	1929- 1933	1934- 1938	Alle 1919- 1938
N	1.062	735	681	350	2.828
Huwelijksleeftijd vrouw	24.9	24.8	24.9	25.4	25.0
s.d.	4.2	4.3	4.2	4.6	4.3
Huwelijksleeftijd man	27.2	27.0	27.2	27.5	27.2
s.d.	4.9	5.1	4.7	4.8	4.9
Beroep man:					
- ongeschoolde arbeider	20.6	21.8	20.9	20.3	20.9
- professionals en economische elite	2.4	2.2	3.1	2.9	2.6
- ambtenaren en witteboordbedienden	20.9	20.7	22.2	22.0	21.3
- ambachtstui en geschoolde arbeiders	39.1	35.1	38.6	42.6	38.4
- landbouw en visserij	14.3	16.5	11.0	9.4	13.5
- geen beroepsvermelding	2.6	3.8	4.3	2.9	3.4
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Beroepsvermelding vrouw					
- geen vermelding	73.2	79.2	82.1	85.1	78.4
- geschoold	3.2	3.3	2.1	1.4	2.7
- ongeschoold	23.6	17.6	15.9	13.4	18.9
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Godsdienstige gezindte					
- beide rooms- katholiek	23.4	20.8	23.6	22.0	22.6
- beide liberaal-protestants	30.6	30.9	23.5	21.7	27.9
- beide orthodox-protestants	7.5	8.7	8.1	6.3	7.8
- hij katholiek, zij protestants	3.7	3.9	3.4	0.9	3.3
- hij protestants, zij katholiek	5.0	4.1	4.3	2.9	4.3
- gemengd protestants	13.2	10.3	10.4	10.0	11.4
- gemengd katholiek - geen of onbekend	3.7	3.4	6.3	9.4	5.0
- gemengd protestants - geen of onbekend	10.5	14.0	16.7	22.0	14.4
- joods	1.4	0.8	0.7	0.6	1.0
- beide geen of onbekend	1.0	3.0	2.9	4.3	2.4
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
GEMEENTELIJKE KENMERKEN					
Factscores levensstandaard/consumptie					
- nutsvoorzieningen (1934-35)					-0.04
- aanbod winkels (1930)					0.01
- bezit auto's en motoren (1935)					-0.01
Relatief migratievolume 1920-29 promille					129.4
REGIONALE KENMERKEN					
% werkloze mannen (1933)					14.1
% progressieve stemmen (1937)					36.5

Tabel A: Beschrijvende statistische informatie over de gebruikte steekproef en variabelen.

Bronnen: HSN release 2007.01 (akten en levenslopen) en Historische Databank
Nederlandse Gemeenten (HDNG)

Kok, Jan (Editor); Van Bavel, Jan (Editor). De levenskracht der bevolking .
Leuven, BEL: Universitaire Pers Leuven, 2010. p 228.
<http://site.ebrary.com/lib/kuleuvenul/Doc?id=10452850&ppg=228>

Copyright © 2010. Universitaire Pers Leuven. All rights reserved.

May not be reproduced in any form without permission from the publisher, except fair uses permitted under U.S. or applicable copyright law.